

ПЕРЕДМОВА

Книжку про конспірологію можна написати так, щоб гарантовано нікого не потурбувати й навіть сподіватися на здобуття нових друзів. Для цього потрібно окреслити межі конспірології, затаврувати її найодіозніших представників, але при цьому аж ніяк не зачепити прибічників теорій змови. Як це зробити? Перша заповідь: слід сказати, що, безумовно, теорій змови було би менше, якби не було справжніх змов. Відповідно, слід визнати, що конспірологія впливає з добрих намірів (хоча самі конспірологи на цьому зовсім не наполягають). Отже, конспірологію потрібно описати як вияв бунту — можливо, незграбного й вартого осуду, але все ж бунту. Далі слід сказати про шляхетність боротьби з несправедливістю. Так, ця боротьба є безладною; але чи не такою є взагалі будь-яка боротьба? У конспірології потрібно побачити ознаку здорового розуму, який, зрештою, лише застосовує свої критичні здібності. Розвиваючи цю думку, слід припустити, що конспірологи зовсім не є тупоголовими (як їх інколи описують), а навпаки, можуть бути прикладами найяскравішої та творчої кмітливості. Тож не варто турбуватися про молодь, яка масово потрапляє в тенета конспірологічної думки. Коли сперечатися з резонним, якщо не замолоду? Така книга розрізнятиме *добрі*, тобто «виправдані», теорії змови (спрямовані проти таємних служб, банків, великих міжнародних корпорацій, клубів можновладців, тощо), і *погані* теорії змови (надто відверто *антисемітські*, *расистські*, *гомофобські*, химерні). Вона

розглядатиме проблему конспірології насамперед (але не виключно) в аспекті використання інформації та когнітивних упереджень (зрештою, це справді серйозні питання). Звісно ж, вона визнаватиме, що теорії змови можуть виявитися небезпечними, але насамперед розглядатиме конспірологію як культурне явище, в якому є аспекти гри та порушення усталених норм.

Цей мій нарис має на меті категорично відкинути цю оманливу перспективу. Навколо конспірології мало-помалу сформувався мур поблажливості. Всі наші спроби серйозно обмежити це явище руйнуються, нашттовхуючись на знайдені для нього виправдання.

Спокусливо також скинути із себе будь-яку відповідальність, пояснивши проблему конспірології тим безладом, який Інтернет спричинив у наших способах спілкування, інформування та доступу до наявних знань. Незручність такого підходу полягає в тому, що він відсуває на другий план неймовірну поблажливість, потрібну конспірології — цій овечій довірливості, що вважає себе проявом незалежної думки, — для її процвітання.

Конспірологічна облуда — це фальсифікація реальності, вчинена в ім'я Істини. Це — шарлатанська спроба спотворити Свободу, перетворивши її на проєкт емансипації. Нарешті, це — спроба набути престиж, який по праву належить просвіченому скептицизму, критичному умонастрою та науковій методі, щоб підживити не названий вголос обскурантизм. Тому неможливо говорити про конспірологію безстороннім тоном ентомолога, оминаючи те поєднання моральної ницості та інтелектуального зречення, яке впродовж останніх років утворило сприятливий ґрунт для поширення вірувань, проти яких ми б могли вважати себе добре захищеними.

ВСТУП

Адже, подібно до маній деяких старих, ці є водночас патетичними і патологічними. Вони породжують заперечення Голокосту і конспірологію так само, як хирляві прибічники Петена на кшталт Морана^{*} породжують навколо себе антисемітизм.

П'єр Журде¹

19 березня 2012 року, невдовзі після вбивства чотирьох людей (серед них трьох підлітків) у тулузькому єврейському коледжі Оцар га-Тора, Філіп Путу, кандидат у президенти Франції від Нової антикапіталістичної партії (НАП), заявив: «Це виглядає як вчинок божевільного, але якщо таке стається у розпал президентської кампанії, можливо, це не випадковість, а політичний розрахунок з метою відволікти увагу від поточної кризи»².

Кількома днями пізніше, 23 березня 2012 року, викладач англійської мови в одному з ліцеїв міста Руан закликав учнів

^{*} Йдеться про Поля Морана (1888–1976), французького письменника російського походження, якого вішистський уряд призначив послом Франції в Румунії. Він був відомий своєю схильністю до антисемітизму, расизму та співробітництва з нацизмом, через що після завершення Другої світової війни дванадцять років мешкав за межами Франції. 1968 року, попри протести де Голля, він із четвертої спроби домігся свого обрання до складу Французької академії, але обрання відбулося без формальної церемонії та традиційного прийому в Єлисейському палаці. (Тут і далі примітки перекладача; всі примітки автора містяться наприкінці розділів книги.)

випускного класу вшанувати пам'ять Мохамеда Мера^{*} хвилиною мовчання. Як потім розповіли учні, їхній викладач заявив, що зв'язок між цим убивцею й Аль-Каїдою було «вигадано медіа та Саркозі».

Того ж дня ультраправий політолог П'єр Гіларр зробив допис на конспірологічному веб-сайті Mésanopolis: «Зрозуміло одне: справа Мохамеда Мера виявилася надзвичайно доречною у зв'язку з політичними заворушеннями в арабських країнах, спробами дестабілізації в Сирії та зростанням напруги між Іраном та Ізраїлем». 13 квітня Гані Рамадан[†], брат Таріка Рамадана[‡] і директор Ісламського центру Женеви, підхопив думку Гіларра, висловившись у дописі на тому ж веб-сайті: «Факти показують, що Мохамеда Мера, якого могли ув'язнити та судити, знищили, не давши йому часу висловитися».

7 грудня 2016 року членкиня міської ради муніципалітету Мант-ла-Віль, прибічниця лівих політичних поглядів, висловила про кризу мігрантів. Вона пригадала фото маленького «Айлана» (насправді Алана Курді), трирічного хлопця

^{*} Мохаммед Мера^{*} — ісламський терорист, який між 11 та 19 березня 2012 року скоїв щойно згадане вбивство у тулузькому єврейському коледжі Оцар га-Тора і здійснив кілька нападів на французьких військових. 22 березня Мера було вбито у перестрілці з поліцією під час штурму квартири, в якій він ховався. Перед штурмом Мера заявив під час переговорів з поліцією, що він є членом Аль-Каїди, а його напади були помстою за загибель дітей у Палестині та закордонні операції французької армії, зокрема в Афганістані. Від рук Мера загинуло семеро людей, ще п'ятеро отримали поранення різної тяжкості.

[†] Гані Рамадан — швейцарський імам єгипетського походження; неодноразово відвідував Францію і був офіційно висланий звітти у квітні 2017 року як особа, дії якої є серйозною загрозою для громадського порядку.

[‡] Тарік Рамадан — відомий швейцарський ісламознавець, який досліджує та викладає іслам у багатьох університетах світу (Велика Британія, Катар, Марокко, Японія, тощо).

із сирійського міста Кобані, якого у вересні 2015 року було знайдено мертвим на турецькому узбережжі. Після цієї згадки члени ради від Національного фронту почали вигукувати: «Монтаж, монтаж!». Наступного дня цю сцену описала газета *Le Parisien*³.

Ці коментарі, які просто виблискують непристойністю та дурістю, є лише маленьким прикладом незліченної маси конспірологічних нісенітниць, які тепер можемо щоденно бачити в Інтернеті та соціальних мережах. Навряд чи знайдеться бодай одна подія, яка б уникнула більш-менш успішної спроби конспірологічного переписування⁴ — надто відтоді, як конспірологія стала інструментом в руках політиків.

Ефективна теорія змови спирається на поєднання чотирьох складників: виняткова чи важлива подія (чиясь смерть, епідемія, промислова, повітряна чи природна катастрофа, замах, війна, економічна криза, тощо); джерело зла (євреї, чужинці або ті, кого вважають чужинцями, франкмасони, еліти, ЦРУ, держава, «медіа», фінансисти, промислові лобі тощо); «структура прийняття»⁵ (вже наявний конспірологічний міф, здатний інтегрувати в себе цю нову теорію як ще один прояв тривалішої серії подій, тим самим надавши цій теорії сенс, глибину та обґрунтованість); і, на додачу до цього, ще якісь неочікувані, дивовижні чи нез'ясовні обставини (адже відомо, що наш мозок схильний недооцінювати випадковість збігів). Інколи конспірологічне мислення набуває визначеної форми навіть за відсутності того чи іншого із цих складників. У такому разі замість успішних теорій змови маємо неуспішні. Їх безліч.

* Фото цього мертвого хлопчика на піску обійшло всі світові ЗМІ й стало символом трагедії сирійських біженців. Алан Курді потонув під час спроби його сім'ї, разом із групою інших біженців, дістатися морем на човнах із Туреччини до Греції. З усієї сім'ї Курді вижив тільки батько хлопчика; потонули також його брат і мати.

Щоб роз'ярити погано загоєну нарцисичну рану, щоб перетворити на розповідь щось незрозуміле, щоб успішно очорнити ворогів, конспірологія спирається також на наші темні пристрасі: егоцентризм, мізантропію, лінь, слабкодухність, страх, заздрість, злопам'ятство... Розвиток конспірології є не лише проявом кризи ліберальної демократії, крихкість якої сьогодні зазнає постійних випробувань, а й вагомим чинником поглиблення цієї кризи⁶. Навіть не згадуючи про згубні наслідки конспірології для громадського здоров'я та її ключову роль у підбурюванні до кримінальних вчинків, можна стверджувати, що конспірологія, окрім усього іншого, є шарлатанством.

Чому ж до неї й сьогодні ставляться з такою поблажливістю? Ймовірно, тому, що вона є окрім іншого психологічною *милицею*: вона розраджує тих, хто не має сили узгодити власні уявлення з реальністю. Замість того, щоб долати явний розрив між світом та уявленнями, теорія змови захищає цей розрив, затуливши його екраном. Коли скеля ваших найглибших переконань зрушила з місця, а ґрунт захитався у вас під ногами, теорія змови може повернути вам якусь силу характеру. Коли ви намагаєтеся уникнути незручної, навіть нестерпної ситуації, велика спокуса — знайти собі притулок в *альтернативній* реальності. Згадаймо слова Клемана Россе:

Немає нічого крихкішого за людську спроможність визнавати реальність, беззастережно приймати владну прерогативу реального. (...) Реальне визнають лише за певних умов і лише до певної межі: якщо воно кривдить і виявляється неприємним, терпимість до нього призупиняється. У такому разі зупинка сприйняття реального ховає від свідомості всю цю небажану картину. Реальне ж категорично наполягає на тому, щоб бути сприйнятим, але може також і виявити себе *deinde*⁷.

Теорія змови дає змогу відкласти на потім болісне оновлення наших вірувань. Але ця відстрочка є лише тимчасовою: адже «реальність — це те, що не зникає, коли ви перестаєте в нього вірити»⁸. Поки реальність не захопить нас і не притягне знову до себе, конспірологічний опіум дає нам ілюзію ширяння над фактами без жодного їхнього впливу на нас.

Конспірологія — потужний наркотик. Відомо, що прибічники будь-якої теорії змови більше схильні пристати на нову теорію змови: їхня вразливість до конспірології живиться їхньою довірливістю. Іншими словами, конспірологія веде до конспірології, як безодня кличе до безодні⁹. Журналіст онлайн-видавання Vice.com записав таке зізнання прибічника теорії пласкої Землі:

Я пристав на цю теорію, коли Трамп увійшов у політику, — пояснює мені Стів у гарній футболці із зображенням пласкої Землі. — Я почав цікавитися Гіларі, а потім Піцагейтом [ще одна дискредитована теорія змови], десь у березні 2017 року. Трамп спонукав мене усвідомити, що маси людей піддають ідеологічній обробці, він підштовхнув мене до вивчення ілюмінатів та «глибинної держави»^{*}. Приблизно за три місяці я зрозумів, а за шість місяців визнав, що ми не мешкаємо на кулі, яка обертається¹⁰.

* «Глибинна держава», або «держава в державі» — теорія, згідно з якою державою фактично керують неявні структури, що не залежать від явного політичного керівництва. Ця теорія не завжди є оманливо конспірологічною: наприклад, «глибинною державою» в Туреччині ХХ століття можна вважати кола військових (та їхніх цивільних прибічників), які намагалися незалежно від зміни демократично обраних урядів (а інколи відверто всупереч намірам цих останніх) зберегти в країні секулярний лад, започаткований Мустафою Кемалем Ататюрком. Дональд Трамп під час своєї президентської кампанії та після обрання широко використовував цей термін (deep state) у крайній негативному сенсі, розуміючи під ним усіх тих у США, хто опирається політичному курсу Трампа та його адміністрації.

Конспірологія є вкрай токсичною і для розсудливості, і для демократії¹¹. На чорному ринку сумнівних ідей теорії змови користуються не менш шаленим попитом, ніж забобони, псевдонаука, нові духовні практики та радикальні ідеології. Продавці страху та продавці сумнівів запекло конкурують між собою. Так упродовж останніх років сформувалася квітуча економіка змовництва. Вона має своїх інвесторів, дослідників, дилерів, випадкових споживачів і наркоманів.

Найвідомішим конспірологом у Сполучених Штатах, безумовно, є Алекс Джонс, власник веб-сайту InfoWars.com. Цей техаський ультраправий активіст поступово створив невеличку цифрову імперію конспірологічної дезінформації, над якою тривалий час лише посміювалися — аж доки у 2016 році фаворит Джонса не виграв президентські вибори. Сукупний річний оборот онлайн-бізнесу Джонса обчислюється мільйонами, навіть десятками мільйонів доларів¹². У своїх ефірах^{*} цей конспіролог, прибічники якого описують його як простого перформера[†], змальовує альтернативну реальність, у якій: Гіларі Клінтон причетна до масштабної мережі педофілії, центром якої є піцерія у Вашингтоні; масового вбивства у школі Сенді-Хук просто не було; логотип мережі кафетеріїв «Старбакс» є сатанинським символом «Ілюмінатів»; теракти 11 вересня 2001 року були організовані американськими спецслужбами.

І у Сполучених Штатах, і будь-де у світі, десятки мільйонів людей вірять у подібні речі. Чи слід вважати, як пропонує Кристина Бутен, що «цей вираз народної масовості не міг би існувати, якби в ньому не було жодної правди»¹³? Дивний

* Алекс Джонс має власну радіопередачу «Шоу Алекса Джонса», яка транслюється багатьма радіостанціями в США, а також доступна в Інтернеті.

† Перформер — людина, що виконує «перформанс» (дію, яка доступна для спостереження в режимі реального часу і сприймається глядачами/слухачами як витвір мистецтва).